

ULBS

Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu

Școala doctorală interdisciplinară

Domeniul de doctorat: TEOLOGIE ORTODOXĂ

Disciplina: ISTORIE BISERICESCĂ UNIVERSALĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

PĂSTRAREA ORTODOXIEI PRIN ARTA ICOANEI ÎN PĂRȚILE
MARAMUREȘULUI DE LA DESFIINȚAREA ABUZIVĂ A
EPISCOPIEI ORTODOXE (1740) PÂNĂ ÎN VREMEA
MITROPOLITULUI ANDREI ȘAGUNA (1848-1873)

REZUMAT

doctorand:

DUMITRIȚA DANIELA, FILIP

conducător științific:

PR. CONF. UNIV. DR. HABIL. DANIEL, BUDA

CUPRINS:

PREFAȚĂ	I
1. INTRODUCERE	5
1.1. Problematika subiectului	5
1.2. Arealul geografic și intervalul temporal de cercetare	10
1.3. Stadiul actual al cercetării. Elemente de noutate	14
1.4. Obiective propuse. Metode de cercetare. Criterii de selecție a bisericilor	18
1.5. Provocările cercetării de teren	22
1.5.1. Datarea edificiului și a picturii murale	22
1.5.2. Disparația decorului mural, a unor edificii sau strămutarea lor pe un alt amplasament	25
1.5.3. Intervenții de repictare asupra ansamblului mural original	27
1.5.4. Starea precară de conservare și diferitele intervențiile neadecvate	28
2. CONTEXTUL ISTORIC, POLITIC ȘI CONFESIONAL DE LA INSTITUȚIONALIZAREA VIEȚII RELIGIOASE MARAMUREȘENE (1391) PÂNĂ ÎN VREMEA MITROPOLITULUI ANDREI ȘAGUNA (1848-1873)	30
2.1. Introducere	30
2.2. Episcopia Ortodoxă a Maramureșului - ctitorie voievodală inclusă în dipticele bizantine ale vremii. Situația Ortodoxiei maramureșene sub stăpânirea Coroanei maghiare (1391-1538)	32
2.2.1. Instituționalizarea vieții religioase maramureșene: de la exarhatul din Peri la Episcopia Ortodoxă a Maramureșului	32
2.2.1.1. Cadru istoric și politic	32
2.2.1.2. Viața religioasă maramureșeană	41
2.2.1.3. Scurte concluzii	50
2.2.2. Biserica maramureșeană și Episcopia de la Muncaci	51
2.3. Părțile Maramureșului sub conducerea principilor ardeleni (1538- 1683)	57
2.4. Maramureșul sub conducerea Monarhiei Habsburgice (1683-1867) și a dualismului austro-ungar, până în vremea mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873)	63
2.4.1. Ortodoxie maramureșeană între martiriu și toleranță	63

2.4.2. Legăturile Maramureșului cu Țările Române	74
2.4.3. Activitatea episcopilor de la Sibiu în Maramureș până în vremea Mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873). Dualismul austro-ungar	83
2.5. Problema autorității eclesiale în Biserica Ortodoxă a Maramureșului	89
2.6. Concluzii	92
3. PROGRAMUL ICONOGRAFIC AL BISERICILOR DE LEMN MARAMUREȘENE (SECOLELE XVIII-XIX)	95
3.1. Introducere	95
3.2. Arhitectura - factor care condiționează (influențează) conținutul programului iconografic	96
3.3. Zugravi. Ucenici. Școli locale de iconografie. Ipoteza unui prim zugrav (grup de zugravi)	102
3.4. Conținutul tematic al programului iconografic maramureșean.....	122
3.4.1. Programul iconografic al bisericilor maramureșene pictate în perioada 1740-1848	122
3.4.2. Programul iconografic al bisericilor maramureșene pictate în perioada 1848-1873	126
3.5. Concluzii	130
4. PĂSTRAREA ORTODOXIEI PRIN ARTA ICOANEI ÎN PĂRȚILE MARAMUREȘULUI DE LA DESFIINȚAREA ABUZIVĂ A EPISCOPIEI ORTODOXE (1740) PÂNĂ ÎN VREMEA MITROPOLITULUI ANDREI ȘAGUNA (1848-1873)	132
4.1. Introducere	132
4.2. Contextul istoric, politic, social și confesional de la începutul epocii moderne, reflectat în programul iconografic al bisericilor maramureșene (secolele XVIII- XIX)	135
4.2.1. Corespondența dintre iconografie, arhitectură și simbolismul spațiului sacru	135
4.2.2. Contextul politic și social reflectat în programul iconografic.....	140

4.2.3. Corespondența dintre conținutul programului iconografic și contextul confesional. Lipsa ierarhiei bisericești reflectată în programul iconografic.....	154
4.3. Sursele folosite. Izvoare de inspirație folosite de zugravii maramureșeni.....	163
4.4. Iconografia maramureșeană - discurs teologic non-verbal, în continuă adaptare contextului istoric, prin care se transmite tradiția Bisericii	194
4.4.1. Elemente de estetică: înnoiri în exprimarea plastică a fondului tradițional al iconografiei postbizantine din Maramureș.....	195
4.4.2. Elemente de teologie în iconografia maramureșeană.....	199
4.4.2.1. Ansamblul iconografic - o teologie a Triodului.....	202
4.4.2.2. Teme antropologice	208
4.4.2.3. Tema grădinii- paradigmă a spațiului sacru	214
4.4.2.4. Teme euharistice	223
4.4.2.5. Teme eshatologice	225
4.4.2.6. Teme hristologice și mariologice	229
4.5. Concluzii	235
5. CONCLUZII.....	240
5.1. Obiective atinse	241
5.2. Contribuții la îmbunătățirea cercetării și relevanța pentru mediul actual. Perspective pentru cercetări viitoare	245
ANEXA	256
BIBLIOGRAFIE	316

Cuvinte cheie: iconografie, Maramureș, biserici de lemn, secol XVIII, program iconografic, Biserica Ortodoxă, Episcopia Ortodoxă a Maramureșului, discurs teologic non-verbal

Maramureșul, fiind o regiune unică, ce își păstrează și azi identitatea și specificitatea, a atras atenția unui număr impresionant de cercetători din diferite domenii. Începând cu secolul al XX-lea, numeroase studii au scos la lumină documente, informații și noi date referitoare la istoria Maramureșului, a Chioarului sau a localităților din părțile Lăpușului. Trebuie amintite valoroasele contribuții ale istoricilor maramureșeni Ioan Mihalyi de Apșa, Alexandru Filipașcu, Tit Bud, Alexandru Cziple, Ioan Bârlea, Joody Pál, Valer Hossu, alături de cele ale altor istorici, precum Nicolae Iorga, Ștefan Meteș, I. Moga, Ioan Bogdan, Radu Popa, iar mai recent Ioan-Aurel Pop, Livia Ardelean, Ovidiu Ghitta. Arhitectura și arta din zonă au fost, de asemenea, obiectul de studiu a numeroși cercetători care ne-au lăsat un bogat repertoriu bibliografic în care au fost prezentate programele iconografice ale bisericilor de lemn maramureșene, a fost făcută o tipologizare a edificiilor din perspectiva trăsăturilor arhitectonice, a fost semnalată existența unor icoane, zugravi, școli locale de iconografie și au fost consemnate inscripții, multe dispărute azi din cauza masivelor pierderi de patrimoniu de la mijlocul secolului al XX-lea. Amintesc, astfel, valoroasele contribuții ale următorilor istorici de artă și arhitecți: acad. Marius Porumb, Anca Bratu, I. D. Ștefănescu, Victor Brătulescu, Ecaterina Cincheza-Buculei, Atanasie Popa, Bogdana Tarnavski, Aurel Bongiu, Raluca Betea, Alexandru Baboș, Joby Patterson, Szilveszter Térdik, David Buxton, Sabin Șainelic, Aurel Socolan, etc.

Analizând literatura de specialitate publicată până acum, se poate constata cu ușurință că nu s-a făcut o abordare a iconografiei din perspectiva teologiei Bisericii Răsăritului creștin, care a dat naștere acestei arte. De asemenea, evoluțiile și interferențele stilistice nu au fost puse în legătură cu contextul istoric, politic și religios din părțile Maramureșului și din vecinătate. Acestea au fost doar semnalate, fără a fi analizate în detaliu. De aceea, s-a simțit nevoia unei cercetări și interpretări a iconografiei din părțile Maramureșului în corelație cu frământările politice și religioase din zonă, specifice fiecărei epoci. Lipsește, de asemenea, o abordare, din perspectiva iconografiei, a perioadei istoriei bisericești locale, când în Maramureș nu a existat o ierarhie ortodoxă proprie (secolul al XVIII-lea), o abordare în care icoana maramureșeană să fie văzută, înțeleasă ca document istoric și discurs teologic ce contribuie la păstrarea credinței și a identității românilor ortodocși din această parte de țară.

Cercetarea mea a pornit din dorința de a decodifica mesajul programului iconografic de secol XVIII și a înțelege îndrăzneala acelor zugravi de a teologhisi în culori. Puteau foarte ușor să preia întocmai un întreg program iconografic întâlnit în celelalte țări ortodoxe. Dar nu au

copiat, ci s-au inspirat și l-au adaptat contextului istoric și mentalității comunității căreia i s-au adresat. Au avut o capacitate de a identifica soluții la provocările și încercările vremii, iar prin ceea ce ne-au transmis s-au dovedit a fi vizionari și curajoși precum „Iș-ra-El” (Fc. 32, 24-30)¹ luând atitudine potrivit chemării lor.

În tradiția Bisericii Răsăritene (Ortodoxe), episcopul este garantul legitimității și apostolicității Bisericii locale². Potrivit Dreptului canonic ortodox, el deține puterea jurisdicțională, legiuitoare și judecătorească³. Episcopul este cel care veghează ca Tradiția Bisericii să fie receptată în adevăr și transmisă mai departe, prin puterea învățătoarească sau de propovăduire cu care a fost investit. Episcopul este capul Bisericii locale și asigură, prin hirotonia preoților, continuitatea slujirii, datorită puterii sfințitoare și de conducere pe care le-a primit. Făcând o sinteză a scrierilor patristice pe tema rolului episcopului în viața Bisericii, părintele Dumitru Stăniloae a ajuns la concluzia că „demnitatea episcopului este așa de necesară în Biserică, încât fără ea nu poate fi și nu se poate numi nici Biserică, nici creștin. Căci cel învrednicit să fie episcop, ca urmaș apostolic ... este icoana viure a lui Dumnezeu pe pământ”⁴.

Ținând cont de afirmația părintelui Stăniloae, lansată în tma analizei literaturii patristice, prezența episcopului este o condiție „sine qua non” de existență a unei comunități euharistice locale, a unei Biserici locale. *Dar ce se întâmplă cu o comunitate atunci când autoritățile politice, civile intervin în viața și organizarea internă a Bisericii și distrug această ordine și ierarhie dinlăuntru Bisericii, eliminând treapta episcopatului? Se poate vorbi despre o supraviețuire confesională sau acea comunitate e sortită altoirii la o nouă confesiune de credință prin impunerea unui episcop de altă confesiune? Cum supraviețuiește confesional comunitatea euharistică locală în lipsa ierarhului? Ce suplinește această lipsă?*

¹ Iacob devine Israel (Iș-ra-El), bărbatul care se luptă cu Dumnezeu în rugăciune, simbol al luptei duhovnicești. Mitropolitul Bartolomeu Anania a prezentat succint implicațiile teologice ale evenimentului din Fac. 32, 24-30, în versiunea Bibliei pe care a diortosit-o și adnotat-o, Ed. IBMBOR, București, 2001, în nota b, p. 58.

² Hilarion Alfeyev, „Hierarchy as a Source of Authority in the Orthodox Church”, în Tamara Grdzlize (ed.), *Sources of Authority*, vol. II, Contemporary Churches, Faith and Order Paper no. 218, World Council of Churches Publications, Geneva, 2014, p. 121- 139.

³ Arhid. Prof. Dr. Ioan Floca, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. II, Ed. IBMBOR, București, 1990, p. 206-207.

⁴ Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, *Teologie Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, Ed. IBMBOR, București, 2003, p. 156.

Analizând situația Bisericii Ortodoxe din părțile Maramureșului și contextul istoric, politic, social și confesional, de la începutul instituționalizării vieții religioase în zonă (1391) până în vremea Mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873), factorii politici care au stăpânit peste Maramureș au condiționat buna desfășurare a vieții religioase în zonă. Comunitatea euharistică locală adesea s-a confruntat fie cu existența sporadică a episcopilor locali, fie cu absența lor. Începând cu anul 1740, după moartea celui din urmă episcop ortodox (Gavriil Ștefanca de Bârsana), autoritățile imperiale nu au mai permis alegerea unui nou ierarh ortodox în zonă. Astfel, Episcopia Ortodoxă a fost desființată, iar comunitatea plasată sub jurisdicția Eparhiei Unite rutene de la Muncaci. În actele oficiale întreg ținutul a figurat ca fiind unit cu Biserica Romei. Cercetarea iconografiei și a volumelor de carte veche bisericească ce au circulat în epocă a scos la iveală faptul că o parte din comunitatea de maramureșeni a trăit în continuare în duhul credinței răsăritene.

Iconografia are calitatea de fi un dicurs teologic non-verbal, vizual-plastic, prin care învățătura doctrinară și tradiția Bisericii (parádosis) pot fi transmise nealterate⁵. În părțile Maramureșului această calitate a artei liturgice a devenit mult mai pronunțată datorită contextului care a condiționat exprimarea liberă a credinței ortodoxe. Programul iconografic a devenit un manifest vizual, cu rol didactic și moralizator, care a reflectat contextul istoric, politic, confesional și social al vremii și a oferit soluții la problemele și provocările cu care acea generație s-a confruntat. El a fost un îndemn la păstrarea dreptei credințe și a identității de neam, oferind privitorului soluții de depășire a la problemelor și nedreptăților caracteristice acelei vremi.

Este adevărat că una dintre condițiile acceptării unirii cu Biserica Romei, la cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, a fost tocmai păstrarea nealterată a cultului Bisericii Răsăritene (Ortodoxe), a slujbelor, a rânduielii bisericești⁶, deci și a iconografiei⁷. Întrucât

⁵ Arhid. Prof. Dr. Ioan Floca, *Drept canonic ortodox...*, p. 18-19.

⁶ Cartea veche unită a rămas în conținut aceeași cu cea ortodoxă până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

⁷ În 1737 episcopul Inochentie Micu Klein a încheiat un contract cu zugravul Ștefan de la Ocnele Mari în care a cerut ca pictura catapetesmei catedralei din Blaj să fie realizată „cu mare cuviință și frumoasă precum în Țara Românească”. În Țara Românească confesiunea ortodoxă era acceptată oficial, iar realizarea picturii iconostasului din Blaj în stilul iconografiei din acea țară ortodoxă, devenea o garanție a păstrării tradiției iconografice a Bisericii Răsăritene. Cf. Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sc. XIII-XVIII*, Ed. Academiei Române, București, 1998, p. 44.

iconografia din bisericile devenite unite ar fi trebuit să rămână, la nivel teoretic, similară celei din edificiile ortodoxe, la o primă vedere, cercetarea de față nu ar fi justificată. Ce rost ar avea cercetarea unui aspect care nu ar ridica probleme? Totuși, având în vedere problema autorității bisericești ortodoxe în părțile Maramureșului (lipsa ierarhului) s-a ivit necesitatea studierii modului în care învățătura Bisericii Răsăritene a fost predată, în absența episcopului răspunzător pentru aceasta. „Păstrarea Ortodoxiei prin arta icoanei în părțile Maramureșului ...” nu are în vedere doar studierea similitudinilor stilistice sau tematice din iconografia bisericilor aparținătoare celor două confesiuni, ci devine un studiu al modului în care s-a reflectat în arta bisericească mecanismul sau soluțiile care au determinat supraviețuirea confesională în lipsa ierarhiei bisericești superioare. De asemenea, studierea „păstrării Ortodoxiei” presupune și expunerea, decriptarea mesajului teologic al programului iconografic, care nu a fost preluat-copiat din arealul bisericilor răsăritene, ci este ceva specific Maramureșului⁸. Se poate vorbi despre un fenomen iconografic specific Maramureșului secolului al XVIII-lea care a apărut în lipsa ierarhiei bisericești, tocmai ca să suplinească activitatea propovăduitoare și învățătoarească specifice episcopului.

Un alt aspect legat de formularea titlului, care necesită o lămurire, este cel referitor la „desființarea abuzivă” a Episcopiei Ortodoxe, din anul 1740. În capitolul dedicat studierii contextului istoric am explicat faptul că Episcopia maramureșeană a fost înființată printr-un decret oficial abia în 1937⁹. Până la această dată a funcționat ca episcopie prin prisma faptului că Biserica Ortodoxă locală, maramureșeană a avut în frunte un episcop confirmat de autoritățile vremii (de conducerea Comitatului, de principii ardeleni- câtă vreme a fost parte a Principatului Transilvaniei, iar apoi de Curtea de la Viena). Ea a evoluat firesc dintr-o altă formă de organizare bisericească - Exarhatul din Peri, înființat odată cu ridicare mănăstirii cu același nume la rangul de stavropighie a patriarhiei de Constantinopol, în anul 1391. Nu am găsit vreun document de desființarea a Episcopiei Ortodoxe maramureșene. Nici literatura de specialitate nu menționează

⁸ Cu toate că pot fi întâlnite reprezentări comune ale unor teme, programul iconografic din bisericile maramureșene este, în mare parte, diferit chiar și de cel din spațiul transilvan. Ioana Cristache Panait, *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1987, redă programul iconografic întâlnit în bisericile din județele Mureș și Alba. Cercetarea de teren întreprinsă în acea zonă mi-a întărit convingerea asupra unicității programului iconografic maramureșean și a faptului că el a fost gândit ca un răspuns la frământările și provocările vremii respective.

⁹ Înaltul Decret Regal nr. 2971/ 21 august 1937, publicat în Monitorul Oficial nr. 194/ 24 august 1937.

existența vreunui asemenea document. Cu toate acestea, se poate vorbi despre o desființare abuzivă inițiată încă din 1720, când împăratul Carol VI a plasat Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei Unite rutene de la Muncaci, iar episcopului maramureșean Dosoftei II Teodorovici i-a interzis să-și exercite funcția¹⁰. Episcopia Ortodoxă a continuat să funcționeze în afara legii, întrucât episcopul Gavriil Ștefanca de Bârsana nu a fost niciodată confirmat de Curtea de la Viena în demnitatea de chiriarh al locului. Potrivit mentalității societății contemporane nouă, familiarizată cu ideea unor drepturi și libertăți garantate, precum libertatea religioasă, libertatea de conștiință, desființarea Episcopiei a fost, într-adevăr, una abuzivă. Privită situația în acord cu mentalitatea acelei vremi și în special cu cea a conducerii Imperiului Habsburgic, problema devine una de nuanță.

Prozelitismul de multe ori agresiv venit din partea ierarhilor de la Muncaci, intrigile create de aceștia de-a lungul istoriei, pentru a obține jurisdicție peste Maramureș, politicile de schimbare a identității etnice și confesionale a românilor din acest ținut sunt argumente în favoarea păstrării sintagmei de „desființare abuzivă”, în sensul că a fost o desființare impusă, forțată, care nu a pornit din inițiativa sau din dorința comunității locale. Întrucât a fost impusă de autoritățile imperiale și nu a pornit din dorința poporului, comunitatea a găsit soluții alternative pentru a supraviețui confesional și a transmite și recepta învățătura doctrinară și spiritualitatea Bisericii. Iconografia maramureșeană analizată și corelată cu contextual istoric dovedește această realitate.

Cercetarea de față acoperă o *perioadă temporală* delicată din punct de vedere confesional, o perioadă dominată de un context istoric, politic, social și confesional tensionat. La cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea s-a difuzat în rândul românilor transilvăneni unirea cu Biserica Romei, iar odată cu intrarea teritoriilor românești sub stăpânirea Habsburgilor, s-au întezit politicile religioase favorabile Romei, susținute de Curtea de la Viena. Acestea au fost însoțite de certuri, împotriviri și revolte confesionale. Încercările de catolicizare prin punerea Maramureșului sub jurisdicția Episcopiei Unite rutene de la Muncaci nu au prins rădăcini. Acceptarea unirii și asumarea noii identități confesionale s-a realizat abia la mijlocul secolului al

¹⁰ Pr. Dr. Alexandru Cziple, „Documente privitoare la Episcopia din Maramureș”, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXVIII, Memoriile Secțiunii Istorice, p. 104: „Viena, 22 august, 1720. Carol al VI-lea supune Maramureșul jurisdicției episcopului Bizanție de Muncaci, iar pe episcopul Dosofteiu îl oprește de la orice funcție episcopască”.

XIX-lea, odată cu înființarea Diecezei Române Unite de Gherla. Acest lucru a fost posibil datorită faptului că maramureșenilor li s-a oferit posibilitatea de a avea un episcop român. În noul context al secolului al XIX-lea, caracterizat de mișcări de afirmare a identității naționale, elementul de identitate etnică/națională (a fi român) a devenit mai puternic decât cel confesional (a fi de lege răsăriteană).

Întrucât cercetarea de față a pornit la sugestia episcopilor maramureșeni (a Înaltpreasfințitului Justinian Chira și a Preasfințitului Episcop Iustin) din dorința de a fi o contribuție la istoria Bisericii Ortodoxe maramureșene, am optat pentru *arealul geografic al județului Maramureș*, unde Episcopia de azi își exercită jurisdicția¹¹. De aceea Maramureșul la care fac referire în cercetarea mea este județul Maramureș de zi, care cuprinde parte din vechiul comitat al Maramureșului, zona Lăpușului care a fost parte din comitatul Solnoc Dăbâca, zona Chioarului care a făcut parte din districtul Chior și localitățile din proximitatea orașului Baia Mare care au aparținut comitatului Sătmar. Am avut în vedere această abordare teritorială și din alte motive. Începutul instituționalizării vieții religioase maramureșene a fost pus în anul 1391 când mănăstirea maramureșeană din Peri a devenit stavropighie a Patriarhiei de Constantinopol, iar egumenul acelei mănăstiri, pe lângă alte drepturi quasi-episcopale, a primit și o largă jurisdicție teritorială care depășea granițele actualei Episcopii Ortodoxe.

Astfel, în primă fază, am avut în vedere spre cercetare întreg teritoriul care oarecând aparținea egumenului din Peri. Am pornit de la ipoteza că bisericile din acel teritoriu aflat sub jurisdicția egumenului-exarh din Peri puteau avea un program iconografic unitar, gândit sau realizat de monahi sau iconari formați în preajma mănăstiri din Peri, care era cea mai importantă mănăstire maramureșeană în secolul al XIV-lea. În acest sens am urmărit identificarea unor eventuale asemănări stilistice sau tematice în iconografia din bisericile care azi sunt în acea delimitare geografică, și ale căror programe iconografice de secol XVIII puteau să-și aibă originea în acea perioadă istorică. Această ipoteză nu a fost confirmată, însă, de rezultatele cercetării de teren.

Zugravii de chipuri sfinte nu au lucrat niciodată izolat, ci au avut mobilitate. Iconografiile maramureșeni de secol XVIII au activat pe întreg cuprinsul județului Maramureș, chiar și în Bistrița Năsăud, Cluj (exemplu Radu Munteanu din Ungureni), ori Sălaj (un zugrav anonim din

¹¹ Județul Satu-Mare are în prezent puține biserici ortodoxe sau greco-catolice, cu decor mural realizat în secolul al XVIII-lea, iar analiza iconografiei de acolo a fost gândită a fi realizată după finalizarea cercetării din Maramureș.

Chioar pictează și în Sălaj). Au existat și zugravi peregrini, veniți din zona Carpaților de nord, din Slovacia, din Polonia, din Moldova, etc. Cu toate acestea, am observat același fenomen iconografic doar de o parte și de cealaltă a munților Gutâi, fenomen specific secolului al XVIII-lea și declanșat de contextual istoric al acelei epoci.

În consecință, arealul geografic a fost restrâns. În prezentarea finală a tezei, au fost cuprinse acele biserici monumente istorice (azi de confesiune ortodoxă sau unită) care păstrează pictură murală realizată în intervalul temporal stabilit și sunt localizate în actualele limite teritoriale ale județului Maramureș, în localități în care există parohii aflate sub jurisdicția canonică a Episcopiei Ortodoxe Române a Maramureșului și Sătmarului.

Teza de față aduce o *noutate de abordare* și o *noutate documentară*. Noutatea de abordare constă, pe de o parte, în analiza iconografiei din perspectiva spiritualității și învățării Bisericii Răsăritene, iar pe de altă parte, în raportarea conținutului programului iconografic la evenimentele istorice ale acelei vremi. Astfel, am semnalat corespondența dintre pictura murală maramureșeană și contextul politic, social și confesional, precum și temele pictate sau detaliile din decorul mural care au reflectat acel context. Noutatea documentară a constat în descoperirea și prezentarea unor documente, inscripții și icoane care contribuie la îmbunătățirea cercetării actuale și la deschiderea unor noi perspective pentru studiul iconografiei și al istoriei locale. Prin abordarea ușor interdisciplinară pe care am avut-o în analiza picturii murale maramureșene, s-a putut creiona legătura dintre diferitele aspecte ale vieții sociale, religioase, politice, artistice și modul în care s-au împletit și au fuzionat în viața de zi cu zi a unei comunități.

Principala *metodă de cercetare* folosită a fost analiza iconografică, bazată pe observarea și pe interpretarea surselor primare (pictura murală din bisericile monumente istorice care au fost selectate pentru analiză, icoanele din colecția Episcopiei Ortodoxe a Maramureșului și Sătmarului și alte colecții parohiale). Alături de aceasta, a fost necesară și investigarea surselor secundare (în cazul de față, documentele de arhivă, registrele matricole confesionale), dar și a literaturii de specialitate. Metoda analizei comparative a fost de mare folos în corelarea și raportarea unor teme pictate la schimbările contextului istoric. Pe baza observației am putut stabili care sunt temele iconografice predominante și care este ordinea lor în cadrul programului iconografic. Prelucrarea datelor a fost urmată de o analiză semiotică a imaginilor, adică de o decriptare a mesajului teologic transmis prin arta icoanei și de o prezentare a conținutului de idei comunicate pe cale vizuală, non-verbală.

Având în vedere metoda de cercetare folosită - analiza iconografică, bazată pe observarea și interpretarea teologică a imaginilor (scenelor) care compun ansamblul mural, instrumentele de cercetare folosite au fost documentația fotografică și fișa analitică de evidență (dosarul monografic¹²), întocmită pentru fiecare biserică- monument istoric, pictată în intervalul cronologic stabilit. Această fișă analitică a facilitat atingerea următoarelor obiectivelor: identificarea compozițiilor murale și a icoanelor, stabilirea succesiunii scenelor care formează programul iconografic și frecvența unor teme, identificarea și consemnarea unor însemnări manuscrise sau inscripții care menționează ctitorii, anul pictării sau alte evenimente locale (dacă au existat), precum și consemnarea stilului de redactare sau realizarea unei anamneze a edificiului (geneză și evoluții).

Analiza comparativă a decorurilor murale din bisericile maramureșene a evidențiat faptul că iconografia din lăcașele de cult rămase ortodoxe este similară cu cea din bisericile devenite unite sau consemnate ca unite în actele oficiale. Diferențele tematice, care pot fi observate, s-au datorat unor particularități pe care arhitectura fiecărui edificiu o are, personalității zugravului, gustului comandatarilor, dar și altor factori care au fost prezentați într-un alt capitol al lucrării de față. Schimbările tematice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor au constat în introducerea unor scene noi în programul iconografic. Acest lucru confirmă faptul că programul iconografic a fost în continuă adaptare contextului istoric. Putem vorbi, astfel, despre o teologie „în facere”.

Schimbări radicale în iconografia din părțile Maramureșului au apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, perioadă ce coincide, din punct de vedere confesional cu păstorirea mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873) și cu înființarea Eparhiei Române Unite de Gherla (1853), iar din punct de vedere politic și social, cu mișcarea de emenacipare națională și cu dualismul austro-ungar. Așadar, schimbările întâlnite în iconografia maramureșeană de la sfârșitul secolului al XIX-lea s-au produs pe fondul schimbării contextului politic, social și confesional. Bisericile pictate după 1848, puține la număr în Maramureșul de zi, au fost grupate în două categorii: cele care au suferit repictări în perioada amintită (ex. Breb, Săliștea Băleni, Săcălășeni, etc.) și cele care au fost pictate chiar în acea vreme (ex. Lăschia, Stoiceni). Programul iconografic a fost mult simplificat în ce privește alegerile tematice. Pot fi observate și schimbări în stilul de redactare.

¹² Virgil Vătășianu, *Metodica cercetării în istoria artei*, Ed. Meridiane, București, 1974, p. 51-55.

Este de remarcat faptul că în perioada în care Maramureșul nu a avut un episcop ortodox local, programul iconografic a fost unitar din punct de vedere tematic, iar temele zugrăvite au devenit un discurs teologic, caracterizat de o discretă dimensiune misionară. Programul iconografic și-a pierdut din complexitatea tematică și din profunzimea mesajului teologic începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. Acest lucru s-a datorat noii realități confesionale: comunitatea ortodoxă l-a avut pe mitropolitul Andrei Șaguna ca lider religios și al identității de neam, iar uniții au obținut acordul Bisericii latine și al Vienei pentru înființarea Eparhiei Unite de Gherla, deci încet s-au desprins de Eparhia de Muncaci, iar noua identitate confesională a fost conștientizată, asumată și exprimată.

Analizând iconografia, folosind metoda iconografică și iconologică¹³, am descoperit o serie de teme care fac aluzie la păstrarea dreptei credințe și a identității de neam. Programul iconografic, citit și decriptat ca un text unitar pictat, are un mesaj de o mare profunzime teologică, gândit ca un manifest vizual, menit să încurajeze statornicia în credința ortodoxă în fața politicilor de schimbare a identității confesionale sau etnice. Unitatea tematică a picturii murale maramureșene a deschis perspectiva unei direcții de cercetare, date de următoarea întrebare, care a devenit principalul obiectiv al tezei de față: Poate fi această unitate tematică o consecință a unui „manifest” menit să îndeplinească kerigma și arta sacră? Devine programul iconografic un discurs teologic, adaptat contextului istoric, prin care tradiția Bisericii să fie transmisă nealterată generațiilor următoare? Pe parcursul a *trei mari capitole* am căutat să prezint argumente în favoarea ipotezei izvorâte din întrebarea de cercetare enunțată.

Primul capitol, intitulat „*Contextul istoric, politic și confesional de la instituționalizarea vieții religioase maramureșene (1391) până în vremea mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873)*” este o prezentare a vieții Bisericii Ortodoxe maramureșene, ținând cont de contextul istoric în continuă schimbare. Viața bisericii locale a fost influențată și condiționată de diferitele regimuri politice care s-au succedat la cârma formațiunilor din care zona Maramureșului a făcut parte (Regatul maghiar, Principatul Transilvaniei sau Imperiul Habsburgic). Expunerea contextului istoric a început cu momentul instituționalizării vieții religioase maramureșene, prin ridicarea mănăstirii Peri la rangul de stavropighie a patriarhiei de Constantinopol (1391), eveniment ce justifică apariția episcopilor maramureșeni, a ierarhiei bisericești superioare care ne

¹³ Virgil Vătășianu, *Metodica cercetării în istoria artei*, Ed. Meridiane, București, 1974.

permite să vorbim despre o Episcopie a Maramureșului, care a funcționat fără să fi avut un act de întemeiere sau de recunoaștere oficială din partea autorităților eclesiastice sau politice ale vremii.

Conflictul cu Episcopia de Muncaci și dorința episcopilor ruteni de a obține jurisdicție canonică asupra Maramureșului, mai mult din motive financiare (larga jurisdicția a mănăstirii Peri moștenită de episcopii succesori ai exarhilor asigura putere financiară) a fost de asemenea analizat și prezentat în acest prim capitol. Factorul politic și lupta episcopilor ruteni care s-au succedat la cârma Episcopiei Unite de la Muncaci au condiționat viața Bisericii Ortodoxe locale, ducând în cele din urmă la desființarea Episcopiei Ortodoxe. Ortodoxia maramureșeană și-a continuat existența datorită implicării mănăstirilor în viața Bisericii locale, precum și datorită legăturilor cu Țările Române. Programul iconografic din bisericile maramureșene, realizat în perioada în care comunitatea euharistică locală nu avea episcop, a căpătat o dimensiune misionară discretă, devenind un discurs teologic menit să ofere răspuns problemelor vremii și să încurajeze, să îndemne comunitatea la păstrarea nealterată a credinței.

În cel de-al doilea capitol, intitulat „*Programul iconografic al bisericilor maramureșene (secolele XVIII- XIX)*” am expus rezultatele muncii de teren: temele care compun decorul mural, ordinea acestora, factorii care au determinat sau condiționat alegerile tematice. De asemenea, am prezentat pe scurt și biografia unor zugravi care au activat în zonă și au format ucenici, dând naștere unor „școli” locale de iconografie. În urma analizei de conținut a iconografiei maramureșene, bisericile care mai păstrează decor mural au fost grupate în funcție de frecvența cu care anumite scene/ teme au fost zugrăvite, ținând cont de intervalul temporal stabilit. În prima grupă au fost incluse biserici pictate înainte de 1740 (4 biserici), în cea de-a doua, biserici a căror pictură a fost realizată în perioada 1740-1848 (50 biserici), iar ultima grupă a fost formată din 8 biserici pictate în vremea ce coincide cu păstorirea mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873), chiar dacă nu toate parohiile respective au fost sub jurisdicția canonică a mitropolitului sibian. Numărul bisericilor studiate a fost mult mai mare. A fost necesară și o cercetare a bisericilor nou construite, întrucât acestea sunt păstrătoare ale unor icoane vechi, provenind din edificiile anterioare, dispărute azi. Icoanele vechi, descoperite în bisericile noi, au contribuit la îmbogățirea cu noi date a biografiei unor zugravi locali și a itinerariului artistic al acestora.

În ultimul capitol, intitulat „*Păstrarea Ortodoxiei prin arta icoanei în părțile Maramureșului de la desființarea abuzivă a Episcopiei Ortodoxe (1740) până în vremea mitropolitului Andrei Șaguna (1848-1873)*” am prezentat teologia programului iconografic,

conținutul discursului vizual, sursele de inspirație, dar și modul în care anumite teme au reflectat contextul istoric, politic, social, confesional și lipsa ierarhiei bisericești superioare. Teologia Triodului, care a stat la baza discursului iconografic maramureșean, nu a fost o alegere întâmplătoare. Această teologie a fost un „aggiornamento” al cuvântului Evangheliei¹⁴ la frământările vremii. A oferit soluția de depășire a „crizei” cu care se confrunta comunitatea euharistică locală, soluția fiind modelul lui Hristos cel Răstignit și Înviat.

Fenomenul iconografic apărut în secolul al XVIII-lea în Maramureș a contribuit covârșitor la păstrarea și transmiterea prin imagine a Tradiției Bisericii. A fost o formă de comunicare non-verbală, criptată, între cei care deveniseră autoritatea în Biserică și membrii comunității euharistice locale. Cei dinlăuntrul Bisericii, familiarizați cu învățătura și spiritualitatea ei, puteau înțelege mesajul, pe când pentru cei „din afară”, pentru cei care proveneau dintr-un alt mediu confesional, mesajul decorului mural devenea greu de pătruns. Așadar, obiectiv, la nivel general, învățătura Bisericii s-a transmis. A fost predată mai departe cu o încărcătură care dezvăluie aspecte ale contextului istoric. Devine astfel un document inedit care, corelat cu mărturiile vremii, păstrate de arhive, creionează o epocă aproape de glorie pentru Maramureș, din punct de vedere artistic și teologic.

Maramureșul de azi și-a păstra unicitatea și specificitatea tocmai pentru că oamenii secolului al XVIII-lea au găsit soluțiile potrivite pentru a-și păstrat identitatea confesională și de neam, care nu erau separate în mentalul acelei epoci. Dacă azi există comunități impresionante și o Episcopie Ortodoxă în Maramureș, acestea se datorează acelei „rămășițe”¹⁵ (Isaia 4,2) care a receptat și a transmis Tradiția.

Cercetarea iconografiei maramureșene și a semnificației sale teologice s-a dovedit a fi relevantă și adecvată cerințelor mediului artistic eclesial actual, întrucât „traduce”, decriptează discursul teologic non-verbal ținând cont de contextul istoric, politic, social și confesional al vremii în care a fost creat, analizând nu doar forma (estetica imaginii), ci și valoarea ei

¹⁴ Termenul de „aggiornamento” al cuvântului Evangheliei l-am preluat de la părintele Nicolae Steinhardt care l-a folosit într-o prezentare a modului în care predicile trebuie să fie adaptate auditoriului. N. Steinhardt, *Dăruind vei dobândi. Cuvinte de credință*, Ed. Polirom, Iași, 2008, p. 501.

¹⁵ Tema rămășiței a fost dezvoltată de proorocul Isaia (4, 2): „în ziua aceea se va arăta mlădița Domnului în podoabă și în slavă și roadele pământului în mărire și în cinste pentru aceia din Israel care vor fi scăpați”, iar la (6, 13): „...din butucul rămas va lăstări o mlădiță sfântă”.

semiotică. Iconografia maramureșeană și cea produsă în spațiul transilvan pot fi sursă de inspirație pentru iconarii de azi, dar înțelegând și adaptând conținutul teologic la necesitățile spirituale ale epocii în care trăim. Iconografia maramureșeană poate fi socotită un reper în ce privește adaptarea conținutului, a mesajului transmis la problemele și frământările vremii. Zugravii maramureșeni nu au copiat programe iconografice realizate în spațiul răsăritean, ci au creat un discurs teologic adaptat vremii, care îndeamnă la păstrarea identității confesionale și etnice a românilor, l-au impregnat cu o discretă dimensiune misionară.

Din perspectiva iconografiei, lucrarea de față aduce în actualitate ideea unui program iconografic adaptat perioadei istorice în care a fost creat, un program iconografic care s-a adresat contemporanilor săi. Acest lucru poate fi de ajutor iconografilor de azi, adesea închistat în preluarea din alte tradiții a unui program iconografic standard, care nu se pliază pe arhitectura eclesiastică de la noi și de multe ori doar acoperă parietalul, fără a transmite un mesaj privitorului. Astfel se deschide posibilitatea unei adaptări a modului de raportare a iconografului la vechile erminii și a descătușării de preluarea unor clișee iconografice.

Mișcarea de înnoire iconografică, apărută recent în mediul artistic românesc, dar și din străinătate, nu poate avea reușită decât printr-o bună cunoaștere a iconografiei realizate în secolele trecute ținând cont de contextul istoric, politic, social și confesional în care a apărut și dublată de o cunoaștere a învățăturii doctrinare a Bisericii. În întâmpinarea acestei nevoi de cunoaștere vine și cercetare de față care poate oferi mediului artistic-iconografic contemporan o alternativă: modelul fenomenului iconografic maramureșean apărut în secolul al XVIII-lea, care a împletit și a reflectat prin imagine întreagă tradiție și spiritualitate a Bisericii răsăritene, dar a evidențiat și o corespondență între temele abordate și contextul istoric sau tipologia arhitecturii pe care s-a pliat decorul mural.

O altă direcție de cercetare pe care o deschide teza de față este studierea fenomenului supraviețuirii confesionale în lipsa ierarhiei bisericesti superioare și la alte confesiuni, în alte comunități și în alte contexte istorice (catolicii olandezi, cei din scaunele secuiești, etc.). Rezultatele unei asemenea cercetări pot fi de folos în misiologie, deoarece pot duce la identificarea unor noi modalități și metode de supraviețuire confesională, iar comparate cu cea ce s-a întâmplat în Maramureșul secolului al XVIII-lea, se poate stabili unde se încadrează situația din Maramureș și ce rol a jucat imaginea în fenomenul de supraviețuire confesională, în păstrarea și transmiterea unei credințe.

Maramureșul, la nivel european sau mondial, pare un ținut mic, dar care de-a lungul istoriei a fost mult râvnit, atât din perspectiva stăpânirii politice, cât și a jurisdicției bisericești. Din perspectivă iconografică (având în vedere două aspecte ale iconografiei: de discurs teologic non-verbal și de document istoric) se dovedește tot mai mult a fi un punct de referință în ce privește teologia icoanei. Zugravii maramureșeni au avut o fină, unică percepție și înțelegere a spațiului sacru în care au scris teologie. De aceea acest ținut merită să fie obiectul unor cercetări teologice cât mai aprofundate.

Chiar dacă fiecare perioadă istorică își are propria mentalitate care o guvernează, propriul conținut de idei și propriile provocări și probleme, iconografia maramureșeană nu le-a mai reflectat cu profunzimea și intensitatea caracteristice secolului al XVIII-lea. Iconografia nu a mai jucat rolul de vector de transmitere a învățăturii, de educare a comunității, de trasare a unor limite pentru o viață conformă moralei creștine și spiritualității Bisericii Ortodoxe. Programul iconografic de secol XVIII a prezentat privitorului întreaga istorie a mântuirii, prin teme antropologice, euharistice, eshatologice și scenele din ciclul Patimilor abordate de zugravi.

Secolul al XVIII-lea a fost decisiv pentru dezvoltarea Maramureșului de azi. Pe parcursul aceluia secol s-a dezvoltat iconografia locală, discursul iconografic a dobândit adânci semnificații teologice prin care învățătura doctrinară și spiritualitatea Bisericii au fost transmise generațiilor care au urmat.